

Кыдырова А.Б.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек

KYDYROVA A. B.

J. Balasagyn KNU, Bishkek

Академик Бүбүйна Орузбаева жана кыргыз терминологиясынын калыптанышынын жолу

Академик Бюбийна Орузбаева и пути формирования кыргызской терминологии

Academician Bubuina oruzbaeva and ways of forming the Kyrgyz terminology

***Аннотация:** макалада академик Бүбүйна Орузбаеванын залкар окумуштуу-тилчи катары жалпы эле терминология маселелери, анын ичинде кыргыз терминологиясы боюнча коз караты, кыргыз тил илими боюнча терминология маселесинде терминдерди чогултуу, аларды систематизациялоого кошкон зор салымы тууралуу, ошондой эле “Кыргыз терминологиясынын маселелери” деген эмгеги талдоого алынат.*

***Аннотация:** статья посвящена академику Орузбаевой Бюбуйне Омурзаковне как выдающемуся ученому-языковеду ее взглядам на общие вопросы терминологии и кыргызской терминологии в частности, ее вкладу в данный раздел кыргызской лингвистики, пополнение и систематизацию лексического материала по кыргызской терминологии. Анализируется её книга “Кыргызская терминология”.*

***Annotation:** the article is devoted to Academician Oruzbaeva Bubuina Omurzakovna as an outstanding linguistic scholar, her views on general questions of terminology and Kyrgyz terminology in particular, her contribution to this section of Kyrgyz linguistics, the replenishment and systematization of lexical material on Kyrgyz terminology. Her book "Kyrgyz terminology" is analyzed.*

***Негизги сөздөр:** тилчи; академик; окумуштуу; лексикология; диалектология; морфология; сөз жасоо; термин; терминология; номенклатура; атоо; илимий - техникалык терминдер.*

***Ключевые слова:** языковед, академик, ученый, лексикология, диалектология, морфология, словообразование, термин; терминология; номенклатура; научно - технические термины.*

***Keywords:** linguist; turkologist; academician; dialectology; morphology; word formation; nomenclature; the literary language; scientific and technical term.*

Кыргыз терминологиясына алгачкылардан болуп кайрылган залкар окумуштуулар К.Тыныстанов, И.Арабаев, Ж.Шукурбеков, К.К.Юдахин, Б.М. Юнусалиев болгон. Булардын ичинен биринчи ирет терминди

илимий жактан иликтее тунгуч агартуучулар Ишенаалы Арабаев жана Касым Тыныстанов тарабынан ишке ашкан. Андан кийин *академик Кусейин Карасаев жана айрыкча Жапар Шукуров тарабынан кыргыз тил илиминин терминдер маселеси изилденип, алардын эрежелери, өзгөчөлүктөрү иштелип чыккан.*

Ошол учурда илимдин тили болгон терминдерди изилдөө абдан маанилуу болгондуктан, бул илимий багыттын андан ары жолго коюлушу, илимий терминдердин теориялык негиздерин иштеп чыгуу жана тузуу, котормо, тушундурмалар, терминологиялык свздуктврду даярдоо, алардын эрежелерин так иштеп чыгуу сыяктуу практикалык да, теориялык да олуттуу маселелер “Терминология жана туркология секторунда” эмгектенген окумуштуулар жана аны жетектеп турган жетекчи менен тузден-туз байланыштуу болгон.

Ал учурда аталган сектордун негизги илимий иши - кыргыз адабий тилинде бардык илим тармактарынын терминологиялык системасын тартипке келтирүү жана тармактык терминдердин орусча-кыргызча, кыргызча-орусча сөздүктөрүн тузуу, аларды редакциялоо, басмадан чыгарууну уюштуруу милдети турган. Бул иштерди өз деңгээлинде ишке ашыруу учун адегенде тармактык терминологиялык сөздүктөрдү тузуунун жана аларды тартипке келтирүүнүн атайын жобосун, илимий негизин иштеп чыгуу зарыл болгон.

Аталган эң жоопкерчиликтуу иш академик Б.В. Орузбаеванын кептеген жылдар бою, б.а. 1966-жылдан - 1976-жылдарга чейин “Терминология, Терминология жана туркология секторун” жетектеп тургандыгы менен тузден-туз байланыштуу. Бул багытта ал алгач ирет практикалык аракеттен, тактап айтканда, кыргыз тилиндеги илимий-техникалык терминдерди чогултуу, андан кийин алардын терминологиясын иреттөө систематизациялоодон баштаган.

Академик Бубуйна вмураковна Орузбаеванын 1966-76-жылдардын аралыгында Кыргыз Республикасынын улуттук Илимдер Академиясында терминологиялык секторун башкарып, кыргыз терминологиясы менен алектенип, он бир жыл ичинде кыргыз-орусча кыркка жакын наамдагы терминологиялык сөздүктөрдү бастырып чыгарган. Ошондой эле кыргыз терминологиясынын теориялык маселелерине бир нече китебин, макалаларын арнаган. Аларга: “Кыргыз терминологиясы” (1983) деген эмгегин жана 20 дан ашык жарык көргөн макалаларын (“Илимдин, терминологиянын жана информациянын семиотикалык проблемалары” (М., 1971), “Азыркы кыргыз терминологиясы” (“Советская туркология”, 1972, №4) ж.б. кошууга болот.

Ошондой эле автор “Илимий-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн тузуу жана тартипке келтируу боюнча колдонмо” жазып, аны 1971-жылы езунче китепче турунде “Илим” басмасынан жарыкка чыгарган. Ал эми “Кыргыз терминологиясынын маселелери” аттуу эмгек атайын академиялык жыйнак катары чыгып турган. Бул эмгектерде азыркы кыргыз терминологиясынын илимий-теориялык маселелери белгиленип, аларды изилдеп-иликтеенун илимий негиздери керсетулген.

Академик Бубуйна вмурзаковна Орузбаеванын илимпоз катары жалпы эле кыргыз терминология маселелерине карата коз карашы жана анын зор салымы женунде айтпай кетууге болбойт. Анткени эженин кыргыз терминологиясынын илимий-теориялык жана практикалык маселелеринин ар тараптан изилденишинде анын илимий эмгектеринин ролу жана мааниси ото чоц болгон. Ушул енуттен алып Караганда, академик Бубуйна вмурзаковна Орузбаева кыргыз терминологиясынын илимий-теориялык да, практикалык да жана уюштуруу маселелери боюнча да кеп эмгек сицирген, кеп иш жасаган окумуштуу. Ошону менен катар кыргыз терминология маселелери боюнча ез мезгилинде терен изилдеелерду жургузуп, кеп иштерди аткарып, омоктуу ой-пикирлерин айткан.

Ар бир илимдеги, анын ичинде кыргыз тил илиминде атайын тушунуктер, атоолор езунун термини менен гана аталаары баарыбызга белгилуу.

Академик Бубуйна вмурзаковна врузбаева терминге теменкудей аныктама берет: “Термин (латынча *terminus*) - чек. Илимдеги тушуктердун паспорту. Тиги же бу тушунук бир сез менен канчалык так, кыска берилип, тиги же бу сөздун жардамы менен езунун атоосун тапса, аны тушундурууге да, экинчи тушунуктен айырмалоого да женилдик туулат. Терминдин бул касиети илим учун, анын эрежелерин, закондорун, аныктамаларын бири-биринен айырмалап атоодо ете зарыл. вшентип, 1) терминология - терминдер женундегу илим, тил илиминин бир белугу; 2) лексиканын терминдерди камтыган бир белугу”[1]. Термин жана терминологияга берилген мындай так аныктама академик Бубуйна врузбаеванын 1983-жылы жарык керген “Кыргыз терминологиясынын маселелери” деген эмгегинде айтылган. Автордун мындай аныктамасы абдан так, кыска жана тушунуктуу берилген. Мындан сырткары, жалпы эле терминологиянын лексикадан алган орду, терминдин жаралуу тарыхы, енугушу тар жана кецири мааниде колдонулушу кептеген мисалдар менен далилдеген. Аталган эмгекте азыркы кыргыз жазма адабий тилинин

лексикасынын жаңы жана негизги катмарларынын бири болгон илимий-техникалык жана саясий-коомдук терминологиясынын тузулушу, анын илимий-теориялык маселелери, калыптануу, келечекте өнүгүү багыттары, анын өзгөчөлүктөрү жана жаралуу булактары жөнүндө свз болуп, аларды изилдеп-иликтөөнүн илимий негиздери көрсөтүлгөн. Ошондой эле, кыргыз терминологиялык системасынын калыптанышында орус тилинин таасири көрсөтүлүп, алардын кыргыз тилине которулуп берилиши далилдуу мисалдар менен ишке ашкан.

Мындан сырткары, аталган китептин мазмуну терминология теориясынан жалпы маалымат, кыргыз терминологиясынын калыптануу тарыхы (булактары), кыргыз улуттук терминологиясын тузуу. калыптандырууда орус тилинин ролу, кыргыз терминологиясынын илимий маселелеринин изилденишинен жалпы маалымат, термин жана атоолордун негиздери, айырмачылыктары жана башка орчундуу маселелерден жана белүмдүрдөн турат.

Жалпы эле академик Бубуйна Орузбаеванын илимий изилдөөлөрү, эмгектери кыргыз тил илиминин, жалпы тюркологиянын ар кыл тармактары боюнча жаңы ойлордун жаралышына түрткү болду. Ал кыргыз тилинин факт-материалдарына таянуу жана аларды терең талдоо аркылуу анын тарыхын, өнүгүү эволюциясын, өзгөрүү законченемдүүлүктөрүн, азыркы абалын, функционалдык мүмкүнчүлүгүн, ар түрдүү тармактарда колдонулуу өзгөчөлүктөрүн, андан калса анын маанилүү маселелерин, кейгейлерин эң жакшы билген жана терең тушунган. Мына ошондуктан, академик Б.в.Орузбаеванын илимий мурастарын терең үйрөнүү кыргыз тил илиминин жаралуу жана өнүгүү тенденциясын аныктоодо зор мааниге ээ экендиги талашсыз.

Жалпы эле аталган иштер боюнча эле эмес, кыргыз тил илиминин ар бир багытына, ар бир тармагына академик Б.в.Орузбаева өзүнүн еңгесин изин калтырган. Маселен: кыргыз тилинин лексикологиясында, диалектологиясында, сөз курамы, лексикографиясында, ономотикасында, тарыхый лексикологиясында, тарыхый ономотикасында, этимологиясында, грамматикасында, өзгөчө морфологиясында, сөз жасоосунда, терминологиясында, кыргыз адабий тили, анын жалпы элдик негизи жөнүндөгү маселелеринде, үчүнүн структурасы маселесинде, сөз курамы, “Манастын” тили маселелеринде, кош тилдүүлүк, мамлекеттик тил ж.б.у.с маселелери боюнча иштеген.

Чындыгында эле академик Бубуйна в.мурзаковна Орузбаеванын илимий, илимий-уюштуруучулук мурасы баа жеткис. Анын жарык көргөн эмгектери менен таанышканда эле ар бир куну чыгармачылыктын түмөн

туйшугу менен еткендугун баамдасак болот. Академиктин эмгектери, илимий-изилдөөчүлүк, илимий-уюштуруучулук ишмердиги кыргыз тил илиминин езунче бир доорун тузет десек эч жаңылыштык болбойт. Себеби эженин илимий-изилдөөчүлүк кызыкчылыгынын кен маштаптуулугу, кетерген маселелеринин проблемалуулугу, улут кызыкчылыгын кездегендугу жана бардык иш-аракети ошого багытталгандыгы жогорку ойду тузден-туз далилдеп турат десек болот. Ошентип, кыргыз тил илиминде бир топ мезгилдин ичинде илимий-техникалык, терминологиялык системаларына негиз гана салынбастан, ал системалардын илимий-теориялык да негиздери жалпысынан иштелип чыгып, жетекчиликке алынып келген. Терминологияны илимий жактан иликтеген атайын илим пайда болуп, енугуп-еркундей баштаган. Терминология илимине тиешелуу изилдөөлөрдө кыргыз терминологиясынын материалдары кебунче орус тилиндеги теориялык кез караштарга, турк тилдериндеги, ошондой эле тилдеги терминологиялык тажрыйбаларга, атайын сөздүктөрдү тузуу салттарына жана тилдик материалдардын өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан ебелгелерге таянуу менен жүргүзүлүп келген.

Ошол учурда кыргыз тил илиминде терминология маселеси, Кыргыз вкмету тарабынан тескелип, атайын терминологиялык комитет тузулган. Анын жумушчу тобу же изилдөөчүлөрү катары кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун алдында терминология сектору ачылып, анда илимий кызматкерлер тармактык илимий адистер менен бирдикте тармактык терминдерди иштеп чыгып, кыргызча которушкан, аларды унификациялоонун илимий-теориялык, практикалык маселелерин талкуулап турушкан. Натыйжада ар бир илим багытындагы тармактар боюнча илимий-техникалык терминдердин сөздүктөрү тузулуп, алардын илимий-теориялык да, практикалык да маселелери ачыкталып, бул боюнча «Терминология маселелери» деген аталышта бир канчалаган илимий жыйнактар жарык көргөн. Ушул иштердин баары академик Бубуйна вмурзаковна Орузбаеванын тузден-туз жетекчилиги жана катышуусу менен аткарылган.

Ал эми азыркы учурда терминология маселелерине мурдакыдай кенул бурулбай калды. Бул баарыдан мурда, терминология багытындагы тажрыйбалуу адистердин жетишсиздиги жана терминология маселесине байланышкан илимий-практикалык маселелерди уюштуруу ишинде кетип жаткан кемчиликтер менен байланышкан. Ошондой эле бугунку күндө эң екунучтуусу - ар ким езунче термин чыгарып же башка тилден кирген терминдерди ез билишинче которуп, ар бир термин кеминде эки-уч, кээде

ерт-бештен вариантгык сез менен берилип журген абалга жетги. Ошондуктан, бугунку кунде бул маселеге чоц маани берип, аталган маселени тактоого, терминдерди тартипке келтирууге, алардын кыргызча которулуп берилишин бир кылкалуулукка салуу женунде атайын иш жургузулушу керек. Ушул ецуттен алып Караганда, кыргыз терминологиясынын илимий-теориялык да, практикалык да жана уюштуруу маселелери боюнча кеп эмгек сицирген, кеп иш жасаган окумуштуу академик Бубуйна вмурзаковна Орузбаеванын иш тажрыйбасын карай чыгуу жана аны пайдалануу кыргыз терминологиялык системасынын бугунку абалын толук тушунууде жана аны белгилуу бир багытка салууда, нукка тушурууде бизге чоц жардам берет деген ойдобуз. Жыйынтыктап айтканда, улуттук тилдин илимий жактан изилденишине салым кошкон залкар тилчилердин бири катары академик Бубуйна вмурзаковна Орузбаева ез учурунда кыргыз *терминология секторун башкарып, улуттук терминологиями тартипке келтирип, системалаштыргандардан*. Окумуштуунун бул тармакка кошкон салымы жогору болгондуктан, эженин ар бир тузген эмгеги бугунку кундегу илимий изилдеелерге толук негиз боло алат деп ишенебиз.

Адабияттар

1. Орузбаева Б.9. Кыргыз терминологиясы. - Фрунзе: Мектеп. - 1983.
2. Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери (библиографиялык тактама) I II III томдор. Бишкек, Нарын 2004, Бишкек, Нарын 2005, Бишкек Техник 2008-ж.
3. Академик Орузбаева Бубуйна Омурзаковнанын 90 жьддыгына карата Биобиблиография (учунчу толукталып басылышы). - Б.: 2016.936
4. Жапаров Ш, Сыщыкова Т. Академик Орузбаева Бубуйна Омурзаковна Биобиблиография.- Бишкек: Техник. 2009.61-6.
5. Мусаев С. Озук окумуштуу. // Советтик Кыргызстан.-1990. -3-фев.
6. Мусаев С.Ж. Эне тилдин энеси же академик Бубуйна Орузбаеваны учкай эскерип: // Эркин Тоо.- 2013.-26-ноябрь.-6-б.
7. Академик Б.О.Орузбаева жана филология маселелери:-Б.:Алтын тамга, 2016.-3026.